سو گاۋارا چۇن (ياپونىيە)

1864- 1865- يىللىدىكى كۇچا خوجىلىرىنىڭ «غازىتى» ۋە باشقا تەسىرى كۈچلەر

ئۆمەرجان نۇرى تەرجىمىسى

كىرىش سۆز

1864- يىلى ئۇيغۇرلار 6- ئايدا كۇچادا، 7- ئايدا يەركەنت قەشقەردە، 8- ئايدا خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، چيەنلۇڭخان شىنجاڭنى ئىستېلا قىلغاندىن بۇيانقى يۈز نەچچە يىلدىن بىرى تۇنجى قېتىم مانجۇر ھاكىمىيتىنى يوقىتىپ غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنداقلا ھەرقايسى جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلەشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭدار بولغىنى، كۇچادا قۇرۇلغان راشىدىن خوجا رەھبەرلىكىدىكى ھاكىمىيەت (كۇچا خوجا ھاكىمىيتى دېيىلىدۇ)دۇر.

راشىدىن خوجا كۇچانىڭ شەرق-غەرب تەرىپىگە لەشكەر ئەۋەتىپ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى شەرقتە قۇمۇل، غەربتە خوتەن ئەتراپىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا كېڭەيدى. بىراق، 1865- يىلى يازدا قەشقەر ئەتراپىدىكى خان ئېرىقتا قوقەندىن كەلگەن ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن زاۋاللىققا يۈزلەندى.

كۇچا خوجا ھاكىمىيتى لەشكەرلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى مەلۇمات تىخنوف[1]، جى داچۇن[2]، داۋۇد ئىسسىيېق[3]، كىم خودۇڭ[4] قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىدا تىلغا ئېلىنغان. بىراق ئۇلار ھەربىي يۈرۈشلەرنى ئاساسەن 1864-يىلدىكى قوزغىلاڭ ۋە ياقۇپبەگ ھاكىمىيتى دېگەن ئىككى تېمىغا كىرىشتۈرگەن ھەمدە شۇ مەزگىلدىكى ۋەقەلەرنىڭ ئومۇمي بايانىغا قوشۇمچە قىلىپ، ھەربىي يۈرۈشنىڭ

(1) د. تىخنوف: 1864- يىلى شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلار، سوۋېت شەرقشۇناسلىقى، 1948- يىلى.

(2) 纪大椿：试论一八六四年新疆农民起义，民族研究，1979-2.

(3) داۋۇد ئىسسىيېق: «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى»، 1990- يىلى، ئالمۇتۇ.

(4) Kim Hodong, Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877. (Stanford: Stanford University Press, 2004) 295p.

خاراكتېرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ قويغان.

بۇ ماقالىمدە ئاساسلىق قىلىپ، كۇچالىقلارنىڭ غەربىي تەرەپتىكى ھەربىي يۈرۈشنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن بىرگە، كۇچا خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنىڭ خاراكتېرىنى شەرھىيلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئاۋال ھەربىي يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننىڭ دەسلەپكى ئەھۋالى ۋە ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغان چاغدىكى يارلىقنى تەھلىل قىلىپ، كۇچا خوجا ھاكىمىيىتى قوزغىغان بۇ ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەقسىدى ھەققىدە توختىلىمەن. ئارقىدىن ھەربىي يۈرۈشنىڭ قېتىم سانىنى، كونكرېت ۋەزىيەت بويىچە ھەربىي يۈرۈش قىلغۇچى كونكرېت تەدبىرلىرى ۋە باشقا جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن تىركىشىش ئەھۋالىنى مۇھاكىمە قىلىمەن. ئاخىرىدا، بۇ ھاسىلاتلارنى چۆرىدەپ، ھەربىي يۈرۈشنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا توختىلىمەن. تارىخىي ماتېرىيال سۈپىتىدە ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىيال بولمىش موللا مۇسا بىن موللا ئەيسا سايرامىنىڭ «تارىخى ئەمنىيە»[5]دىن پايدىلىنىش بىلەن بىرگە، يەرلىك خەلقلەر يازغان تارىخىي ماتېرىياللىرىدىنمۇ پايدىلاندىم.

1- «غازات»قا ئاتلىنىش ۋە «غازات»نىڭ كېڭىيىشى

كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ سەۋەبى، كۇچا خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى ھەققىدە داۋۇد ئىسىيېق قاتارلىق بىر نەچچەيلەننىڭ تەتقىقاتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە ئۇ ۋەقەلەر ھەققىدە تەپسىلىي بايان قىلمايمەن. ئەمما، ھەربىي يۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى قىسقىچە مۇھاكىمە قىلىمەن. ھەمدە كۇچا قوزغىلىڭىدا راشىدىن خوجىنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى، ھەربىي يۈرۈشلەرنىڭ تەرتىپىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئاخىرىدا غەربىي تەرەپكە ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا، راشىدىن خوجا چىقارغان «يارلىقنى» مۇھاكىمە قىلىمەن. شۇنداقلا، ئۈچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىشتىكى جەريانىنى مۇھاكىمە مۇھاكىمە قىلىش ئاساسىدا بۇ باسقۇچتا ھەر قايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۇچالىقلارغا تۇتقان مۇئامىلىسى ھەققىدە توختىلىمەن.

(1) قوزغىلاڭدىن ھەربىي يۈرۈشكىچە:

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ

(5) پانتسوف قازاندا نەشر قىلدۇرغان «تارىخي ئەمنيە» بىلەن شىنجاڭدا نەشر قىلغان «تارىخي ئەمنيە» ئوتتۇرىسىدا پەرق مەۋجۇت، شۇڭا قازان نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ پايدىلاندىم.

پارتلىغان ۋاقتى توڭجى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (مىلادىي 1864 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى) كېچىدە، مالوڭ، ما سەنباۋ، سۇ سەنگې باشچىلىقىدىكى تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋاقىتتا كوچا ئۇيغۇرلىرى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ قاتنىشىپ، زورىيىپ، بىر كېچە ئىچىدە ھۆكۈمران مانجۇرلارنى يوقاتقان.

كۇچا قوزغىلىڭى تۇيۇقسىز قوزغالغانلىقتىن، قوزغىلاڭ غەلبە قىلغاندىن كېيىن، كۇچا شەھەر ئىچى قالايمىقان ھالەتتە ئىدى. قوزغىلاڭغا باش بولغانلار ئاساسلىقى تۇڭگان بىلەن ئۇيغۇرلار بولسىمۇ، يەنە تېگى قەشقەر قاتارلىق يۇرتلاردىن بولغان ئۇيغۇرلار، قوقەند خانلىقىدىن كەلگەن «ئەندجانلىق»لارمۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقان.[6]. يۈسۈپ خوجا بۇلار ھەر جايدىن كەلگەن مۇسۇلمانلار جۇغلانغان «ئىسلام قوشۇنىدا ئىناقسىزلىق بىخلىنىپ پۇت تېپىشلەر مەۋجۇت» بولۇشتەك ئەھۋاللارنى، كاپىرلارنى يوقاتقاندىن كېيىن مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئۆز ئارا پۇت تېپىششىنىڭ ئۆتكۈرلىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتقان[7]. كۇچالىقلاردا بۇنداق ۋەزىيەتنى يىغىشتۇرۇپ، باشقا كۆپلەرنىمۇ بىرلىككە كەلتۈرەلەيدىغان قۇدرەتلىك رەھبەرنىڭ مەيدانغا كېلىش زۆرۈرىيتى تۇغۇلغان ئىدى. بىر بۆلۈك كۇچالىقلار توپتىن ئايرىلىپ ئەھمەد ۋاڭ بەگنى ئاتامان قىلىپ تىكلىمەكچى بولغاندا، ئەھمەد ۋاڭ رەت قىلىپ تۇرۇۋالغانلىقتىن بۆلىنىش ئەمەلگە ئاشمىغان[8]. ئاخىرى راشىدىن خوجىنى رەھبەر قىلىپ تىكلىگەن. راشىدىن خوجىنى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ خانى بولمىش تۇغلۇق تۆمۈر خاننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن دېگەن رىۋايەتتىكى مەۋلانە ئەرشىدىنىنىڭ پۇشتى دېيىلگەن. ئۇ كۇچادىكى مازارلاردا شەيخلىق قىلىپ جان باققان. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۇنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ بىلىپ، ئۇلۇغلاپ» ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆتمۈشتىكى خانلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە خان قىلىپ تىكلىگەن.

ھامادا ماسامى ئەپەندى راشىدىن خوجىنىڭ رەھبەر بولۇش خاراكتېرىنى تەھلىل

(6) «ئەندجانلىق» دېگەن ئاتالغۇ قوقەند خانلىقىدىن كەلگەنلەرنى كۆرسىتىدۇ.

(7) داۋۇد ئىسسىيىق بۇ يەرنى ھاجى يۈسۈپنىڭ «جامئۇتتەۋارىخ» دېگەن كىتابىنىڭ 60 - بېتىدىن نەقىل ئالغان.

(8) ئەھەد ۋاڭ بەگ مانجۇر خاندانلىقىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىنمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ كىشى چىيەنلوڭ خان دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ماكانىنى ئىسپلا قىلىشتا تۆھپە كۆرسەتكەن. كۇچا بېگى ھۆدۈينىڭ 5 - ئەۋلادى. يەركەننىڭ ھاكىمى بولغان. «ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى بەگلەردىن بولۇپ ئىگىلىك ھوقۇقىنى نامايەن قىلغان شەخسلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇشى بىلەن مەشھۇر».

قىلىپ يازغان ماقالىسىدە، راشىدىن خوجا بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەۋلىيالار بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. قوزغىلاڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئالغاندىمۇ ھامادا ئەپەندىنىڭ بۇ كۆز قارىشىنىڭ تولىمۇ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا مۇرەسسەچى بولغان راشىدىن خوجىدا كۆرۈلگەن كونكرېت ھەرىكەتلەر بولۇپمۇ ئۇ خانلىققا ئولتۇرغاندا، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ، شەرق-غەرب تەرەپكە «غازات» قوزغىغان دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

(2) ھەربىي يۈرۈش قوزغاشقا چۈشۈرگەن «يارلىقى»:

كۇچالىقلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشكە لەشكەر ئەۋەتىش ئەھۋالىنى ھەققىدە سايرامىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، قوزغىلاڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، يەنى 1864- يىلى 6- ئاينىڭ 6- كۈنى راشىدىن خوجا تۆۋەندىكىدەك يارلىق جاكارلىغان:

«بىر قانچە ئون يىلدىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە ئەزگۈچى زالىم بەگلەرنىڭ قولىدا خار-زار بولۇپ ئەرلەر خوتۇنلىرىدىن، باللار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چەكتى. ئۇلار خاھى يېمەك –ئىچمەكنىڭ لەززىتىنى، خاھى كىيىم- كېچەكنىڭ راھىتىنى كۆرمەي ئالۋانكەشلىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار-يۆلەك بولۇپ، ئورنىمىزدىن دەس تۇرۇشقا كۈچ-قۇۋۋەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىپ نۇرغۇنلىرىنى دوزاخقا ئۇزاتتۇق. ‹كاپىرغا ياردەم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ› دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكۈچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرزدۇر. شۇنداقلا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتىدۇر.

خۇداۋەندەكەرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دىنسىز كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسەن قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ‹پادىشاھلىقنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ› دېگەن ھېكمەتلىك سۆپىتىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەپنىڭ قىسقىسى، سايرام ۋە باينى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئەسكەر توپلاپ ئاقسۇغا بېرىڭلار. ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز، سىلەر بارغىچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇنگانلار ئۇ

تەرەپتە بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ ئالدىڭلارغا چىقىدۇ. مۇبادا كاپىرلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا جەڭ-ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ‹ئۇلارنى قەيەردە بولسا شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار› دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا لايىق ئىككىلەنمەي تىغ تارتىپ يوقىتىڭلار. چۈنكى ‹جەننەت قىلىچنىڭ ئاستىدا›. بۇ ھەدىسنىڭ مەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قوقەند ۋە بۇخارانىڭ پادىشاھلىرىنى دوستلۇق رەسىم-يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولغانلىق ئىشەنچىنى بىلدۈرسە ناھايىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا دەرھال ياردەم ئەۋەتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇرۇڭلار! مەملىكەت ۋە ھۆكۈمرانلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم[9].

بۇ يارلىقنىڭ مەزمۇنى ئىككىگە بۆلىنىدۇ. ئالدىنقى يېرىمىدا كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن ھەربىي يۈرۈشكە قاتنىشىشنىڭ زۆرۈرلىكى سۆزلەنگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىلگىرى جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگىچە بولغان كاپىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلغان. ئۇيغۇرلارنى ئەزگەن كاپىرلار بىلەن زالىملارنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ يەردىكى كاپىر بولسا خەنزۇ، مانجۇرنى كۆرسىتىدۇ. زالىم بولسا-ھەدىستىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆزدىن قارىغاندا، كاپىرلارغا ياردەم قىلغان، ئۇيغۇرلارنى ئەزگەن بەگلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر بەگلەرنىڭ زۇلمەتلىك كۈنگە قويغانلىقى بۇرۇنقىلارنىڭ تەتقىقاتىدا كۆرسىتىلگەن[10]. كۇچا قوزغىلىڭى پارتلاپ بىر كېچىدىلا كۇچادىكى كاپىرلارنى يوقىتىش بىلەن بىرگە، ئەھمەد ۋاڭ بەگنى قوشۇپ، كۇچانىڭ ھاكىمى مۇھەممەد قۇربان بەگ باشچىلىقىدىكى سەككىز بەگ قەتلى قىلىنغان. راشىدىن خوجىنىڭ بۇيرىقى، ئاشۇلارنىڭ داۋامى قىلىنىپ، غازاتنىڭ ئوبيېكتى كاپىرلار بىلەن بەگلەر بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن. شۇڭا ئاللاھنىڭ رەھمىتىدىن تۇسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئاللاھقا تەشەككۇر ئۈچۈن ھەربىي يۈرۈشكە قاتنىشىشنىڭ «پەرز»لىكى چۈشەندۈرۈلگەن. كېيىنكى يېرىمىدا بولسا ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەقسىدى كونكرېت كۆرسىتىلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى باي، سايرام، ئاقسۇ، خوتەنلەردىن كاپىرلارنى قوغلاپ چىقىرىش مەقسىتىدە قىلىنغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

---

(9) «تارىخىي ئەمنىيە»، 47- بەت.

(10) ساگۇچى تورۇنىڭ «19-18- ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 3- بابقا قاراڭ.

يەنە قوقەند، بۇخارا قاتارلىق چىك سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولمىغان جايلارغىمۇ كۆز تىككەنلىكى باشتىكى مەزمۇنلار بىلەن قىلچە باغلىنىشى يوق ھالدا ئەپچىللىك بىلەن كۆرسىتىلگەن ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ تېررىتورىيە تۇيغۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇنداق غەربتىكى قوقەند خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىنى تونۇماسلىقى ھەمدە قورۇلغان قەشقەر، خوتەندىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ قوقەندكە ئەلچى ئەۋەتىپ، دوسلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشى دىققەت نەزىرىمىزنى تارتىدۇ.

(3) «غازات»نىڭ كېڭىيىشى- «ئازاد قىلغۇچى» بولمىش كۇچا خوجىلىرى:

سايرامنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، كۇچا خوجىلىرىنىڭ غەربكە ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا ماڭدۇرغان لەشكەرلىرى 150 كىشى، 40 نەپەر تۇنگان، 8 زەمبىرەك بولۇپ قوماندانلىقىقا راشىدىن خوجا جەمەتىدىن بۇرھاندىن خوجا (يەنە بىر ئىسمى خاتىپ خوجا)نى، بايلىق موللا ئوسمان ئاخۇننى قازى ئەسكەرلىككە تەيىنلىگەن. يەنە بۇرھاندىن خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەددىن خوجىنى قوشۇپ قويغان. كۇچا خوجىلىرىنىڭ قوشۇنى تېزلىك بىلەن ئەتراپتىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىگەن، قوشۇن قىزىلدىن ئۆتۈپ سايرامغا كەلگەندە، شەھەرنى تەسلىكتە ئىگىلىگەن، بۇ خەۋەر تېزلا بايغا تارقالغان. قوشۇن بايغا يېقىنلاشقاندا، باي خەلقى قارشى ئېلىشقا چىقىپ، ئولارغا ئىتائەت قىلغان. باي، سايرام ئۇيغۇرلىرى قوشۇلغان كۇچا قوشۇنى داۋاملىق ئىلگىرلەپ، قارا يۇلغۇنغا بارگاھ تىكىلگەندە، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىد بەگ باشلاپ چىققان جاملىق لەشكەرلەر بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ 2800 كىشى شەھىد بولغان، مەغلۇپ بولغان لەشكەرلار پىتراپ كەتكەن. ئەمما راشىدىن خوجا ئاكىسى جامالىدىن خوجىنى لەشكەرلەرگە قوشۇپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، بىر ئايدىن كېيىن يەنى 7- ئاينىڭ 17- كۈنى ئاقسۇنى، ئۇندىن بىر ھەپتە كېيىن ئۇچتۇرپاننى ئىگىلىگەن. كۇچا قوشۇنى ھەر قايسى شەھەرلەردە كۇچا قوزغىلىڭىدىكىدەك كاپىرلارنى يوقاتقان. كاپىرلارنىڭ كەتمىنىنى ‹چېپىپ› زۇلۇم سالغان «قەبىھلىكتە ئۇچچىغا چىققان ئۇسۇللارنى قوللانغان» بەگلەرنى جازالىغان. سايرام، بايدىكى مانجۇر، خەنزۇلارنى قەتلىئام قىلغان. يەنە بەگلەردىن سايرامدا تۆت كىشىنى، بايدا ئالتە كىشىنى قەتلى قىلىۋەتكەن. ئاقسۇدا ئامبال باشچىلىقىدىكى بارلىق ئەمەلدارلار خوتۇن-بالىلىرىنى قوشۇپ ئۆزلىرىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلىۋالغان. يەنە ھاكىم، توقچى، دورغا قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ نەپرىتى

كۈچلۈك بەگلەر قېچىپ كەتكەن ياكى كۇچا قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن[11]. ئۈچتۇرپاندا ھاكىم باشچىلىقىدىكى بەگلەر ئاكتىپلىق بىلەن كۇچا قوشۇنىغا ماسلىشىپ، غەلىبە قىلىشقا يول باشلاپ بەرگەچكە جامالىدىن خوجا ئۇلارنى كەچۈرۈم قىلغان. شۇنداقتىمۇ كاپىرلارنىڭ جەمەتى، قەبىھلىكتە ئۇچىغا چىققان داڭقى بار بىر نەچچە كىشى قەتلى قىلىنغان. يەنە بىر تەرەپتىن بوش قالغان ئەمەلدارلىق ئورنىغا ئاساسلىق قىلىپ دىنىي رەھبەرلەر تەيىنلەنگەن. شەھەرنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىغا بولسا سايرامغا ئەكرەمشاھ ئاخۇننى، بايغا موللا ئافاق ئەئلەمنى تەيىنلىگەن. ئاقسۇنى جامالىدىن خوجا ئىدارە قىلغان. كۇچالىق ئابدۇرەھمان دۆبە بەگنى دادخا، ئاقسۇلۇق قاسىم قازى بەگنى ئەمىر لەشكەرلىككە تەيىنلىگەن. ئۈچتۇرپاننى بۇرھانىدىن خوجا ئىدارە قىلغان. توختا بەگ ھاكىملىقىدا قالدۇرغاندىن باشقا، قوشۇمچە دادخالىققا تەيىنلەنگەن. موللا ئاتائۇللا ئاخۇن ئەئلەملىكىدە قالدۇرۇلغان. ئۇ يەردىكى بىر قانچە بەگنىڭ ئەمەلدارلىققا ئىرىششى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۈچتۇرپاندىكى ۋەقەدىكىدەك ھاكىمدەك يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەر بولسىمۇ غازاتقا ھەمدەملەشكەن بولسا، ئۇنىڭ بەگلىك قىلغان ۋاقتىدىكى گۇناھى كەچۈرۈم قىلىنىپ «ئەمىلىنى ساقلاپ قالغان، بەگلەرنى» زالىم دەپ قاراش، ئاقىۋەتتە غازاتقا قاتناشقانمۇ- يوق؟ دېگەن نۇقتا بىلەن مۇئامىلە قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

كۇچا قوشۇنلىرىنىڭ بۇنداق سىياسەتكە قارىتا جايلاردىكى ئاھالىلەر قانداق پوزىتسىيە تۇتقان؟ ھۆكۈمران كاپىرلاردىن تەلتۆكۈس قۇتۇلغان ئۇيغۇرلار خۇشال ھالدا، كۇچا قوشۇنلىرىنى قارشى ئېلىپ تېخىمۇ ئاكتىپلىق بىلەن قوشۇنغا قوشۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم. سايرام، بايدىكى خەلقلەر بىلەن تاغلىقلاردىن 700 كىشى «ئاللاھ، ئاللاھ!» دەپ تەكبىر ئېيتقىنىچە «خوجامنىڭ تۇغىنى كۆتىرىپ ئاقسۇغا بېرىپ، زالىم-كاپىرلارغا ئۆچمەنلىكىمىزنى بىلدۈرۈپ، تىرىك قالساق غازىلىق ئورنىغا ئىرىشىپ، ئۆلۈپ كەتسەك شەھىدلىك شارابىنى ئىچىپ جەننەتكە بارىمىز» دېيىشىپ قوشۇنغا قاتناشقانلىقى سۆزلەنگەن. يەنە مۇھەممەد ئەلى خان كەشمىر دېگەن كىشى يازغان نەزمىي تارىخىي ماتېرىياللارنىمۇ بۇگۇر، كورلادىكى

(11) «دورغا» ساقچىغا باراۋەر تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەل. «توڭچى» تەرجىمان بولۇپ، ئەمەلگە سودا باھاسى بېكىتىلگەن، ئەمەل ئاشكارە سېتىلغان.

دولانلىقلارمۇ بۇ چاغدا كۇچا قوشۇنىغا قاتناشقانلىقى سۆزلەنگەن.[12] كۇچا قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇرلار پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان. ھېچبولمىغاندا، ئوچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش جەريانىغا نەزەر سالساق، كۇچادىكى خوجىلار نۇرغۇن زىددىيەت ۋە ئۆكۈشسىزلىكقا ئۇچرىغان بولسىمۇ ئاساسەن دەسلەپكى «يارلىق»نىڭ مەزمۇنىدا كۆرسىتىلگەندەك كاپىرلارنى قوغلاپ چىقىرىپ يەنە «زالىملار» دەپ قارالغان بەگلەرنى يوقىتىپ، «ئىسلام ئېچىپ» غەلىبە قىلغان. بۇلارغا قارىتا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار «زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرغۇچى » قوشۇننى قارشى ئالغان.

2 - كۇچالىقلارنىڭ يېتىپ كېلىشى ۋە باشقا تەسىرى كۈچلەر- «غازات» ماھىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى

1865- يىلىغا كەلگەندە، كۇچا قوشۇنلىرى قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. ئۇلارنىڭ بۇ يۈرۈشىدىكى ئىككى نۇقتىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغان بەگلەر بىلەن ماھىيەت جەھەتتە ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم.

1- كۇچالىقلارنىڭ مەيدانى ئۆزگەرگەن، جەنۇبتىكى شەھەرلەر كۇچالىقلار ئۇرۇشقىمۇ كېڭەيتىۋاتقان مەزگىلدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. كۇچالىقلار شۇنچە ئۇرۇش قىلىپمۇ «زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرغۇچى» دېگەن مەنىدىكى ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغان.

2- كۇچالىقلار تىركەشكەن «مۇسۇلمانلار» بىلەن ماھىيەتلىك پەرقكە ئىگە كۇچالىقلار دەسلەپكى ئۇرۇشلاردا «ئازاد قىلىش» بايرىقى بىلەن مۇسۇلمانلار كۇچاغا يېقىن رايونلاردىكى ئوخشاش ماھىيەتتىكى مەدەنىيەت ئورتاقلىقىغا ئىگە ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئاساسەن ئوخشاش تۇرمۇش شەكلى، تىل پەرقى بىلەن تىركەشكەن.

بۇنداق ئەھۋالدا كۇچا قوشۇنلىرى ھەر قانچە غازات قىلسىمۇ، باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتالىغانمۇ؟ ئەمدى سىدىقبەگ، ھېبىيبۇللا مۇپتى ھاجى ۋە ياقۇپبەگلەر مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىمەن.

(1) سىدىقبەگ (قىرغىز كۈچلىرى) ۋە كۇچا خوجىلىرى:

قەشقەردىكى قوزغىلاڭ 7- ئاينىڭ 30- كۈنى پارتلىغان. بۇ قوزغىلاڭمۇ كۇچاردىكى قوزغىلاڭ ئوخشاش، ئاۋال تۇنگانلار قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. ئارقىدىن پەيزاۋاتقا توپلانغان

(12) «زەفەرنامە»نىڭ مۇئەللىمى «چۆلدىكى ياۋا ئات» دەپ تەسۋىرلىگەن دولانلىقلار مارالبېشىنى مەركەز قىلىپ يەركەن دەرياسى ۋادىسىغا تارقالغان، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان تۈركىي خەلق سايرامى مۇشۇ ۋاقىتتا سايراملىق نەچچە يۈز كىشىنى باشلاپ كۇچا خوجىلىرىغا قاتناشقانىكەن.

2000 ئۇيغۇر قوشۇلۇپ، قەشقەر كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەرنى قورشىۋالغان. ئۈچ كۈندىن كېيىن، سىدىقبەگ 3000 كىشىنى باشلاپ كېلىپ قورشاۋچىلارغا قوشۇلۇپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان[13]. كۇچالىقلار قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇھاسىرە ئۇرۇشى ئەۋجىگە چىققانىدى.

1 - كۇچالىقلارنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشى:

قەشقەرگە ھەربىي يۈرۈش قىلىش ھەققىدا موللا مۇسا سايرامى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «خەتىپ خوجام (بۇرھانىدىن خوجا) ئۈچتۇرپاندا ئۈچ ئاي ئىستىقامەت قىلدى. بۇچاغدا قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتىرىپ ئىستېلا قىلىپتۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.[14] سىدىقبەگنىڭ قەشقەردە باش كۆتۈرگەنلىكى خەۋىرىنىڭ كۇچالىقلارغا يېتىپ كېلىشى، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنىڭ بىۋاستە سەۋەبى بولۇپ قالغانىكەن. بۇ ئىش ھەققىدە تالىپئاخۇن، قەشقەر قوزغىلىڭىدىن كېيىن قىرغىزلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلگەن ئاتۇشلۇق بەگلەر كۇچاغا كېلىپ كۇچالىقلارنى ھەركەتلەندۈرگەنمىش دەپ خەۋەر بەرگەن.[15] دەيدۇ. بۇرھانىدىن خوجا بىلەن ھەمدىن خوجا باشچىلىقىدىكى كۇچالىقلار قەشقەرگە ئاتلانغان.

ۋاقتىنى موللا مۇسا سايرام ھىجرىينىڭ 1281- يىلى بۇ جەمادىئەلئاخىرنىڭ 12- كۈنى (12-11-1864) دېگەن. كۇچالىقلار ئۈچتۇرپاننىڭ غەربىدىكى ئوتباشتا قارارگاھ تىكلىگەن. ئاۋال ھامىدىن خوجا 1500 لەشكەرنى باشلاپ ئالدىن ئاتلانغان. ئارقىدىن بۇرھانىدىن خوجا 1000 لەشكەرنى باشلاپ ئاتلانغان. كۇچالىقلار قەشقەر يولىدا تاغدىكى قىرغىزلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان ھەم ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى سايىت بەگنى تۇتىۋالغان. سايىتبەگ ئاقسۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن قەشقەرگە كېلىپ ئاكىسى ھاكىم قۇتلۇغبەگنىڭ ھۇزۇرىدا پاناھلانغان، قەشقەر ئامبىلىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئىلى جاڭجۈندىن ياردەمچى قوشۇن ئەكىلىشى ئۈچۈن ماڭغاندا تاغدىكى قىرغىزلار تۇتىۋالغانىكەن. بۇلارنى موللا مۇسا سايرامى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «ھامىدىن خوجام

---

(13) داۋۇد ئىسسىيېفنىڭ «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى»، 67-بەت.

(14) «تارىخي ئەمنىيە»، 62-بەت.

(15) تالىپ ئاخۇننىڭ ماۋزۇسىز ئەسىرى بولمىش ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى خاراكتېرلىق تارىخىي ماتېرىيال، بۇ ئەسەردە قەشقەردىكى قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن ياقۇپبەگنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغانغا قەدەر ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. قەشقەرنىڭ ئەتراپىدىكى كۇچا خوجىلىرىنىڭ پائالىيىتى ھەققىدىمۇ بايان قىلىنغان.

ئۈنىڭ ئىلگىرىدىكى ئەسكىلىكلىرىنى كەچۈرۈۋەتتى. خانلىقتىن بەرگەن ئەملىنى بەردى. سايىتبەگنىڭ تۇغچىسى ئىسمايىل كاتاۋۇلنى قەتلى قىلىپ قەشقەرگە ئاتلاندى. ئۇلار ئۈستۈن ئاتۇشقا بارغاندا: قەشقەرگە ئەتە كىرەيلى، قوتلۇغبەگ يۇرتىدىشىم ھەم مۇسۇلمان. قوتلۇغبەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ سىدىقبەگ قىپچاقنى يوقىتىمىز[16] دېگەن. كۇچالىقلار ئۆزى ئۇيغۇر بولسىمۇ، قارا يۇلغۇندىكى تالاپەتتىن بىرى، دۈشمەن بىلىپ كەلگەن سايىتبەگنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىش، قەشقەردە مۆكۈپ يۈرگەن بەگلەر ئارقىلىق قىرغىزلارنى قىستاپ زەربە بەرگۈزۈش پىلانىنى ئاشكارلايدۇ.

كۇچالىقلار قاقشالتاغ يولىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئۈستۈن ئاتۇش ئەتراپىدىكى قوماتاغدا سىدىقبەگنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئاخىرى يېڭىلىپ قالغان. بۇرھانىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى كۆپ سانلىق كۇچالىقلار قەشقەردە تۇتۇلۇپ قالغان. قەشقەرلىكلەرنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن ئۆز-ئارا چېقىلماسلىق كېلىشىمى پۈتۈپ، ئاران قوتۇلغان، رەجەپ ئېيىنىڭ 28- كۈنى (27-12) ئۈچتۇرپانغا قايتقان[17].

2- ئەنئەنىۋى قارشىلىق مۇناسىۋەتى بىلەن «غازات»:

قەشقەرگە ھەربىي يۈرۈش قىلىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، كۇچالىقلار بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئەينى چاغدىكى مەيدانىدۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك كۇچالىقلار ئەسلى قىرغىزلار بىلەن دۈشمەن ئەمەس، قەشقەردىكى بەگلەر ئارقىلىق قىرغىزلارغا قىستاپ زەربە بېرىش پىلانى بولغان بولسىمۇ، ئارىدا «غازات» قىلىش زىددىيىتى يوق. غازات بولسا كاپىرلار، زالىملاردىن مۇسۇلمانلارنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن كەلگەن كۇچارلىقلار نەزىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دۈشمىنى قىرغىز، زالىملار بولسا قەشقەر بەگلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ زىددىيەتنىڭ سەۋەبى قىلىپ، قەشقەر قوزغىلىڭى دەسلەپ كاپىرلار ھۆكۈمرانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان بولسا قىرغىزلارنىڭ ئارىغا كىرىۋېلىشى يەرلىك ئاھالە بىلەن چارۋىچى خەلقنىڭ قارشىلىشىدەك يېڭى

(16) «تارىخىي ئەمنىيە»، 63- بەت.

(17) «تارىخىي ئەمنىيە»، 64-63-بەتلەر؛ كىم خودۇڭ ئەپەندى كۇچالىقلارنىڭ قارارگاھىنى <ئارتۇش> دەيدۇ؛ گۇننار ياررىڭ ساقلىغان «تارىخى ھەمدى»دە «كۇچالىقلار قەشقەر شەھرىگە كەلگەندە بولغان ۋەقە» دېيىلگەن.

بىر ئەندىزىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قازى ئابدۇباقىنى ئېلىپ ئېيتساق، قەشقەر كونا شەھىرىدە تۇرىۋاتقان ھاكىم قوتلۇغبەگ قاتارلىقلار سىدىقبەگكە قارشى «پەيغەمبەر ئەۋلادى ئەمەس، خان-پادىشاھ ئاۋلادىمۇ ئەمەس» دەپ ئەۋەتكەن مەكتۇپنى ئېلىك ئالماي، تەسلىم بولۇشنى رەت قىلغان. تالىپ ئاخۇننىڭ خاتىرىلىشىچە ئۇستۇن ئاتۇش، ئارغۇ، ئاستىن ئاتۇش خەلقى «سەتۇق بۇغراخاننىڭ ناغرىسىنى چېلىپ» دەرۋەقە سىدىقبەگكە قارشى تۇرماقچى بولغان. يەنى قەشقەردىكى بەگلەردىن نازىربەگ: قىپچاق، قىرغىزغا شەھەرنى تاشلاپ بەرمەيلى، سەئىدلەرگە دەرۋازىنى ئېچىش كېرەك. بەلكىم بۇرھاندىن خوجىنىڭ سىياستى بۇنداق قەشقەر ئاھالىلىرى بىلەن ئوخشاش پىكىردە بولسا كېرەك. قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە كۇچا ھاكىمىيتى ھەقىقەتەن ھەر قايسى مىللىي ھاكىمىيەتلەرنىڭ مۇرەسسەچىسى سۈپىتىدە رەشىدىن خوجىنى رەھبەر تىكلەپ غازاتنى تەشەببۇس قىلغان. ئەمما بۇرھاندىن خوجا مۇسۇلمان چارۋىچىلار ئاسىيلىقى بىلەن باغلىنىشى بولۇشى بىلەن كاپىرلارنىڭ كونتروللىقىدىكى زالىملار، كۇچالىق بەگلەر ئىلتىجاسىنىڭ مەقبۇل بولۇشىدەك نۇقتىلار غازاتنىڭ بىر چەكلىمىلىكلىگى غازاتنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقاندا قىرغىزلار بىلەن تىركىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. ئەينى چاغدا ئۇچتۇرپاندا كۇچالىقلارنىڭ يېتىپ كېلىشىنى مەدھىيەلەپ قەسىدە يازغان. موللا شاكىر «زەفەرنامە» داستانىنىڭ بىر باپىنى سېخىيلىق بىلەن ئاجرىتىپ قىرغىزلارنى تىللاپ-قارغاشقا سەرپ قىلغان. موللا شاكىر قىرغىزلارنى «بىكارچى، يالغانچى، ھالال ۋە ھارامنى ئايرىمايدۇ. مۇسۇلمان دەپ ئاتاشقا شەرتى توشمايدۇ» (18) دېگەن ھەم سىدىقبەگنى مۇنداق تىللىغان:

بۇ قىپچاق سىدىق دېگەن ئەبلەخ،
ئاتاسىمۇ شۇنداق، ئاللاھ يار.
بۇۋاسىنىڭ ئاتى تۇردى گاھ
زىيائىدىن ئاخۇن ئاشناسى ئەردىلەر
تۇدى گاھ قىزىل چوكسۇلۇق ئەردى.

(18) «زەفەرنامە» داستانى «ئاقسۇ خەلقىنىڭ مانجۇرلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن» نەزمىي تارىخىي ماتېرىيال.

مەنسەپ ئارزۇسىدىلا يۈرەتتى.
ھەر كۈنلىرى قۇربان ھېيت قىلاتتى.
تاشلىماققا قاراۋۇللۇق قىلاتتى.
تۇردى خەلقى بىلەن قاراۋۇللۇققا كېلىپ،
ئەتراپتىكى خىتاينىڭ بېشىنى كىسىپ.
بۇزيا ئاخۇننىڭ تۇرالغۇسىغا كېلىپ،
ئىككىسىنىڭ بېشىنى دەرۋازىغا ئېسىپ.
زىيائىدىن ئاخۇن تاياقچىسىز قىلىپ،
بۇ ۋەھىمىدىن نادامەت چېكىپ.
بۇ قىرغىز ئامبالغا چىقىپ.
خىتايلار ئوتتۇرغا چىقىپ.
زىيائىدىن ئۇلۇغ خانغا ياغى بولۇپ،
بىردەمدە ئىشنى يالغان ئىش قىلدى،
زىيائىدىننى شەھىد قىلدى.
سەۋەبى شۇكى، تۇدى گاھ ئەبلەخلىق قىلدى.

زىيائىدىن ۋەقەسى جىياچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 20- يىلى (1815- يىلى) يۈز بەرگەچكە، چىڭ خاندانىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىمۇ خاتىرلەنگەن. بۇ ۋەقەدىكى ئەمەلىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىردەك ئەمەسلىكى، سىدىقبەگنىڭ ھەققەتەن تۇردى گاھنىڭ تەۋەسىمۇ- ئەمەسمۇ دېگەن مۇلاھىزىنى بىر ياققا قويۇپ تۇرغاندىمۇ، موللا شاكىرنىڭ بۇ خاتىرىسى ئەينى چاغدا ئۇيغۇرلار بىلەن قىرغىزلارنىڭ قارمۇ- قارشىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىلتىزىنىڭ چوڭقۇرلىقىنى تارىخىي تونۇش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بەرگەن.

(2) ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجى (خوتەن ھاكىمىيىتى) بىلەن كۇچا خوجىلىرى:

كۇچالىقلارنىڭ خوتەن تەۋەسىدە پەيدا بولغان ۋاقتى 1864- يىلىنىڭ ئاخىرى، 1865- يىلىنىڭ بېشىدا دەپ پەرز قىلىنىدۇ[19]. خوتەندە 1864- يىلى 8- ئايدا

(19) كۇچالىقلارنىڭ خوتەنگە كەلگەن ۋاقتىنى كىم خودۇڭ ئەپەندى 4- ئاي دەپ ئىسپات كۆرسەتكەن، پېقىر مۇھەممەد ئەئلەمنىڭ بايانىدىكى قوقەندگە بارغان ئىبراھىمخان سۇدۇرنىڭ ئىشىدىن قاراپ، بۇ ۋاقىتقا ئىبراھىمخان قايتىپ كەلمىگەن يەنى ياقۇپبەگ دەسلەپ يەركەنگە كەلگەن 1865- يىلى 2- ئايدىن ئىلگىرىكى ئىش، دەپ ئويلايمەن. ماقالەمنىڭ

قوزغىلاڭ پارتلاپ ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجى باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيەت تىكلەنگەن.

كۇچالىقلارنىڭ خوتەنگە يۈرۈش قىلىشى ھەققىدە موللا مۇسا سايرامىنىڭ بايانى توغرا ئەمەس دەپ قارىلىدۇ. سايرامى بۇ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشنى خاتىرلەپ قويغان بولسىمۇ، خوتەن تەرەپنىڭ تارىخي ماتېرىيالى بولمىش مۇھەممەد ئەئلەمنىڭ بايانىدا كۇچالىقلارنىڭ خوتەنگە كېلىشى ئىككىچى قېتىم ئىكەنلىكىنى يەنى كۇچالىقلارنىڭ قوشۇنىدا بىر قانچە ئوخشىماسلىق بارلىقى خاتىرلەنگەن. ئەمدى شۇ بايانلارغا قاراپ باقايلى:

1 - كۇچالىقلارنىڭ 1- قېتىم خوتەنگە كېلىشى:

كۇچا خوجىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم خوتەنگە كېلىشىنى مۇھەممەد ئەئلەم مۇنداق خاتىرىلىگەن:

«شۇل ئەسنادە ياركەند تەرەفدىن ‹پارسا ساھىبزادەم دېگەن ئابدۇلرەھمان ھەزرەتىنىڭ ئوغلى، فەخرىددىن خاجە كۇچارى، ھاجى مىراب كۇچارى باشلىق بەشيۈز ئاتلىق كىشى بىلەن زەنگۇيەغە كېلىپ تۇشۇپدۇر›-دەب خەبەر كەلدى. بۇ يەردىن ئەبدۇلرەھمان فادىشاھ، جەلالىددىن خاجە دېگەننى ئىككى ئادەم قوشۇپ ئالدىغا ئىبەردىكىم: ‹نىمە ئۇچۇن كېلىپدۇر؟ مەقسەدى نىمە ئىمىش؟، بارىپ ئۇچۇرنى ئوقۇپ كېلىڭلار›-دەپ. بۇ يەردىن بۇلار بارىپ كۆرۈشۇپ سورادىكىم: ‹ھەر بىرىلەرىنىڭ مەتلەبلەرى نىمە؟، نە ئىش توغراسىدىن كەلدىلەر؟›- دەپ ئېدى. بۇلەر ئەيدىكىم: ‹بىزلەرنىڭ مەقسەدىمىز شۇلكى، بۇ بىزنى ئەيرىشىپ كەلگەن ئادەملەرنىڭ تولاسى خوتەنلىكلەردۇر، كوھنە خىتاي زامانەسىدە ئالبان، زۇلۇم-ستەمگە چىدىيالماي قاچىپ، ئاقسۇ، كۇچار تەرەفكە بارىپ تۇرۇپ قالغان ئادەم ئىكەن. شۇبۇ توغرەدىن بۇ ئادەملەرنى ئۆز يۇرتىغە يەتكۇزۇپ يەر-سۇيى بولسە تاپىپ، قولىغە بېرىپ، ئەدالەت بىلەن سوراپ فادىشاھ بولامىز، ياخشىلىق بىلەن ھاجىم، ئابدۇلرەھمان فادىشاھ شەھەرنى بىكار قىلىپ بەرسۇن، يا بۇكىم، قاراقاشنى بىزگە بەرسۇن، بولمىسە ئۇرۇشۇپ ئالۇرمىز›-دەپ ئۇچۇر بەردى».

يەركەندىن كەلگەنلەرگە قاراپ، كۇچالىق خوجىلار بىلەن يەركەننىڭ

ئاخىرىدىكى «ئەتە بامداداتا ھاجىمنى ئىككى ئوغلىنى تۇتىۋالىلى» دېگەن بەگلەرنىڭ گېپىدىن، كېچىككەندىمۇ كۇچالىقلار 1- قېتىم خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن خوتەندە ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئىككىسى (ئابدۇرەھمان بىلەن مەسۇمخان)لا خوتەندە بارلىقى كۆرستىلىدۇ.

رەھبىرىنى باش قىلىپ كەلگەنلىكىنى بىلىۋالىمىز. پارسا ساھىبزادەم بولسا ئابدۇرەھماننىڭ ئوغلى ئاتا ئاللا ياكى ۋەزىرخان بولسا كېرەك. پەخرىدىن خوجا كۇچارى بولسا، راشىدىن خوجىنىڭ ئىنىسى، ھاجى مىراببەگ كۇچارى بولسا، سايرامنىڭ كىتابىدىكى ھاجى غەزنىچى بەگ ئىكەنلىكىنى ھامادا ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئاقسۇ، كۇچاغا قېچىپ كەتكەن خوتەنلىكلەرنىڭ قايتىپ كېلىش سەۋەبى كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇنداق بايان يوق. سايرامى يەركەندىن كەلگەن ئەسكەرلەر تاپشۇرغان نامىدىكى ئەدەپسىز مەزمۇنلار ھېبىيبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ غەزىبىنى قوزغاپ قويغان دەيدۇ.

بۇ قېتىملىق تۇنجى ئۇرۇشتا كۇچالىقلار بىلەن خوتەنلىكلەر قاراقاشتا تۇتۇشۇپ، ئاقىۋەت كۇچالىقلاردىن 17 ئادەم ئۆلگەن، 7 ئادەم يارلانغان، 30 كىشىنى ئەسىرلىككە تاشلاپ بىرىپ چىكىنگەن. خوتەنلىكلەردىن 8 كىشى ئۆلۈپ، 7 كىشى يارلانغان.

2 - كۇچالىقلارنىڭ 2-قېتىم خوتەنگە كېلىشى:

كۇچالىقلارنىڭ 1- قېتىملىق ھۇجۇمىنى چىكىندۈرگەن خوتەن ھاكىمىيتىنى ئۇزۇن ئۆتمەي زاۋالىق زەكەرىيا ئىشان ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولغان: بۇ ئىشنى مۇھەممەد ئەلەم مۇنداق خاتىرلىگەن:

«بۇ كۈنلەردە زاۋا قورغانىنىڭ قاشىدا ئولتۇرۇغلۇق زەكەرىيا ئىشان دەپ بىر كىشى بار ئىدى. بۇ كىشى ئىبن يەمىن ئاقساقال، شەربەتدار باشلىغ بەگلەرغە ۋە تۇنگانلەرغە كىشى ئىبەردىكىم: ‹ئەگەر سىزلەر ھەمەڭلەر مەسلەھەتنى بىر قىلىپ، قۇرئان تۇتۇشۇپ، ئەرتە سالامغە كىرگەندە ھاجىنى، ئابدۇرەھمان فادىشاھنى تۇتۇپ ئالىپ، مەھكۇم قىلساڭلەر ۋە مېنى فادىشاھ قىلساڭلەر، ھەر بىرىڭلەرغە ئايدا بىر يامبۇ بېرەي، ھەر مەقسەدىڭلەر بولسە، راۋا قىلاي›-دەپ كىشى ئىبەردى. شۇل كۈنى يىگىرمە يەتتە كىشى ۋەئىدە قىلىشىپ، قۇرئان تۇتۇشۇپ ئەيدىلەر كىم: ‹ئەرتە بىلەن سالامغا كىرگەن زامان ھاجىنى، ئىكى ئوغلى بىلەن تۇتۇپ باغلاپ مەھكۇم قىلىپ ئالامىز، قالغان ئادەملەرنىڭ كارى سەھل›- دەپ ۋەئىدە قىلىشىپ ئىدى». سوفىيلەرنىڭ رەھبىرى مەنىسىدىكى ئىشان ئاتىقى ئالغان بۇ كىشى مەرغىنانلىق بەگلەردىن بولمىش ئىبن يەمىن قاتارلىقلار ۋە تۇنگانلار بىلەن بىرلىشىپ ھېبىيبۇللا مۇپتى ھاجى

يوقاتماقچى بولغانلىقى، بۇ چاغدىكى خوتەن ھاكىمىيتى ھۆلىنىڭ مۇستەھكەم ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئاقىۋەت، زەكەرىيا ئىشاننىڭ سۈيىقەستى غۇلامخان ھەزرەت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خەۋەر بېرىشى بىلەن ئاشكارلىنىپ قېلىپ، خوتەندە بىر سائەتتەك جەڭدىن كېيىن زەكەرىيا ئىشان قاتارلىق يەركەندە قېچىپ كەتكەن، كۇچالىقلار ئۇ ئىشتىن بىر ئايدەك ۋاقىتتىن كېيىن يەركەندىن خوتەنگە كەلگەن قوشۇنىنىڭ كۆلىمى 30000 لەشكەر. 6000 تۇنگان، 2000 يېڭى مۇسۇلماندىن تەركىپ تاپقان. 1-قېتىم كەلگەنلەردىن ھاجى بەگ، يەركەنلىك نىياز بەگ، زاۋالىق سۈيىقەستچى زەكەرىيا ئىشان. ئىبنى يەمىن شەربەتداردىن باشقا يەنە يەركەنلىك، ئەندجانلىق ۋە بەدەخشانلىقلارمۇ قاتناشقان. كۇچا قوشۇنى پىيالمىغا كەلگەندە، خوتەنلىكلەرنىڭ قاراۋۇللىرىنى تۇتۇۋېلىپ، 11 كىشىنىڭ بۇرۇن- قۇلاقلىرىنى كېسىپ خوتەنگە ئەۋەتىپ بەرگەن. خوتەنلىكلەر بۇلارغا قارشى پۈتۈن خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ، 3 كۈن ئەتراپىدا پىيالمىغا ئۇرۇش قىلغان. ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ ئوغلى، خوتەنلىكلەرنىڭ قوماندانى ئابدۇرەھمان پادىشاھ جەڭدە ئۆلگەن. [20] ئىككى تەرەپ ھېچقانداق غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن.

3 - خوتەنلىكلەر نەزىرىدىكى كۇچالىقلارنىڭ «غازىتى»:

پىيالما ئۇرۇشىدا ئۆلگەن ئابدۇرەھمان پادىشاھنىڭ ۋاپاتى خوتەنلىكلەر ئۈچۈن تولىمۇ بەختسىزلىك بولۇپ، بۇ ۋەقە خوتەنلىكلەرنىڭ خاتىرىسىگە ئورناپ كەتكەچكە، قوشاق قىلىپ ھازىرغىچە ئوقۇپ كېلىۋاتىدۇ. X1X ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇ يەرنى زىيارەت قىلغان گرېنارد ئابدۇرەھمانخان داستانىنى تەرجىمە قىلىپ، بىر قىسمىنى تونۇشتۇرغان.

يېقىندا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمي ئەسەرلىرىنى رەتلەش ئىشخانىسى بۇ قوشاق (توغرىسى داستان)لارنى يىغىپ نەشر قىلغان. بۇ قوشاق خوتەننىڭ دىنى مەدەنىيىتىنى ئانالىز قىلىشقا پايدىلىق ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىسىمۇ، ئۆزگەرتىۋېتىلگەن داستاندا پىيالما ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك باشقا تارىخي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدىغان ھەقىقەتلەرمۇ ھېكايە قىلىنغان. مەسىلەن:

(20) ئەنۋەر بايتۇرنىڭ كۆرسىتىشچە، سايرامى بۇ يەردە ئابدۇرەھماننى ئەمەس، ئىبراھىم سۇدۇرنى ئۆلگەن دېگەن، بۇ خاتادەك قىلىدۇ.

پيالما ئۇرۇشدا ئابدۇرەھماننى ئۆلتۈرگەن مەھرەم ئىسمايىل كۇچا تەرەپتىكىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۆلتۈرگەن دېيىلگەن:

مارەك بولسۇن ھوي مەرەم،
ئابدان چاغدا كەلدىڭيا.
خۇش سائەتتە كەلدىڭيا
بىر تۇغقان ئەمەسمىدۇك،
قېرىنداش ئەمەسمىدۇك،
ئابدۇراھمان پاششاغا
سەن نىمچىدىڭ ئىسمايىل،
ئابدۇراھمان پادىشا
سېنىڭ كىچىك ۋاقتىڭدا
ئاناڭ-داداڭنى ئۆلتۈرۈپ،
سېنى ئۇلجىغا ئالغان
جانغا جان ئالغىن
بىزنىڭ مەزھىبىمىز
ئىمامى شاپىئىنىڭ مەزھىبى
ئابدۇراھمان پاششانىڭ مەزھىبى
ئىمامى ئەزەمنىڭ مەزھىبى.
بىزنىڭ مەزھىبىمىز بۆلەك.
ئابدۇراھمان پاششاغا
مەرەم بوپتۇ دەپ ئاڭلاپ.
ئاچچىقىم يامان كېپتى.
ئابدان چاغدا كەپسەن.
ئابدۇراھمان پاششانىڭ
بېشىنى كىسىپ بەرگىن.

بۇ يەردە ئىسمايىلنى كۇشكۇرتۇپ ئابدۇرەھماننى ئۆلتۈرگەن كۇچالىقلار، خوتەنلىكلەرنىڭ قوشقىدىكى تارىخي ماتېرىيالدا خاراكتېر جەھەتتىن ئاخىرىغىچە

خوتەنلىكلەرنىڭ يەرلىك كۆز قارىشىنى ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى شۈبھىسىزدۇر. بۇ يەردە دېيىلگەن ئىمامى شاپى بولسا شافىئى مەزھىبىنىڭ پىرىنى، ئۇنىڭ قارىشىغا قويۇلغان ئىمامى ئەزەم بولسا ئەھلى سۈننىيلاردىكى ھەنەفىي مەزھىبىنىڭ پىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خوتەنلىكلەرنىڭ ئۆزىنى ئەھلى سۈننىي دەپ قاراپ، كۇچالىقلارنى ئوخشاش بولمىغان مەزھەپتىكى مۇسۇلمان دېگەن قارشى ئىپادىلەنگەن. بىراق، كۇچا خوجىلىرى بىلەن خوتەن ھاكىمىيتى ئىلمى فىقھىدە مۇخالىپ پىكىردە بولۇشى تولىمۇ گۇمانلىق. سايرامى خوتەن خەلقى قوزغىلاڭدا تۇنگانىلارنى كاپىرلارغا قوشۇپ يوقاتقانىكەن دەپ، خوتەنلىكلەرنىڭ تۇنگانلىقلارغا قارشى تۇرۇش كەيپىياتىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. جامائەتكە مەلۇم بولغۇدەك، كۇچالىقلار بۇرۇندىن باشلاپ تۇنگانىلار بىلەن ئورتاق كۆرەش قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان. يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك كۇچادىن خوتەنگە كەلگەنلەر ئىچىدە تۇنگانىلارمۇ ئاز ئەمەس. تۇنگانىلارنىڭ شافىئى مەزھىبىدە دېگەن قاراشنىڭ ئەينى چاغدا مەۋجۇت ئىكەنلىكى بىللىۋنىڭ دوكىلاتىدىنمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن، بۇ قوشاقنى توقۇغانلارنىڭ نەزىرىدە، تۇنگانىلار بىلەن بىرلەشكەن كۇچالىقلارنى تۇنگانىلار ئوخشاش خەق دېيىشى، كۇچالىقلارنىڭ «غازات»نى مازاق قىلغانلىقى مۇقەررەر. يەنە سايرامى خوتەندىكى ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ جاھىللىق قىلىپ كۇچالىقلارغا ئىتائەت قىلىشنى رەت قىلغانلىق سەۋەبىنىڭ بىرى بولسا بۇچاغدىكى كۇچالىقلارنىڭ ئاتامانى ھاجى غەزنىچى بەگ، دەپ كۆرسىتىلگەن. ھاجى غەزنىچى بەگ ھەققىدە ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ مۇنداق تەنقىد قىلغانلىقىنى بايان قىلغان: «خوجاملاردىن بىرىنى ئەۋەتمەي، مېنىڭ ئۇستۇمگە ھاجى غەزنىچى بەگدەك خىتاي ئەۋەتكىنى نىمىسى؟ ھېچبولمىغاندا، ئىسلام شەرئىتى ئىچىدە مۇسۇلمان كىيىمى بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، دىندار مۇسۇلمان تېپىلمىدىمۇ؟ [21] بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى، خەزىنىچىبەگ كۇچادىكى خوجىلارغا ئانا جەمەت تۇققانچىلىقى بار، خىتاي مەنسەپدارلىرىغا توڭچى بولۇپ كەلگەن قەدىمىي بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ يەركەندە تۇرۇشلۇق خان ئامبالغا تۇڭچى بولۇپ مەنسەپ تۇتقان، خىتايچە سۆزنى ياخشى سۆزلەيدىغان، خىتايچە كىيىم-كېچەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن كىشى ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك بەگلەر غازاتقا قاتناشقان بولسا، مانجۇر، خىتايچە كىيىنگەن تۇڭچىلارغىچە كۇچالىقلار قوشۇنىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىنى

(21) «تارىخىي ئەمنىيە»، 88-بەت.

ھېچبولمىغاندا مۇشۇنىڭدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ. ھېبىيبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ بۇ گېپى كۇچالىقلارنىڭ «غازات»تا ئىپادىلىگەن شۇئارى بىلەن ئەمەلىيتى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خوتەن خەلقى ئۇچۇن ئېيتقاندا، كاپىرلار بىلەن تۇنگانلار ياغ بىلەن گۆشتەك بولۇپ ئۆتكەن، يەنە كېلىپ كاپىرلارنىڭ كىيىمىنى كېيگەن تۇڭچىنى يولباشچى قىلغان كۇچا قوشۇنى، بۇنداق ئۇلۇغ قوزغىلىشتا «غازاتچى» بولۇشقا تولىمۇ مۇناسىپ كەلمەيدىكەن دەپ ئويلاندۇرۇپ قويىدۇ. ھەج قىلغان، مۇپتىلىق قىلغان ھېبىيبۇللا مۇپتى ھاجى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەقلىغا سىغمايدىغان ئىش قىلىپ يۈرگەن تۇڭچىغا تىز پۈكۈش ئاقىۋەتتە تازا قاملاشمىغان ئىش. خوتەنلىكلەرنىڭ كۇچالىقلارغا زەربە بېرىشى زىددىيەتلىك «غازات» ھالىتىدە كەسكىن قارشىلىشىش ھالىتىگە ئۆتىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

(3) ياقۇپبەگنىڭ ئەندىجانلىق تەسىر كۈچلىرى ۋە كۇچالىق خوجىلار

قەشقەرنى ئىگىلىگەن سىدىقبەگنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن قوقەند خانلىقىنىڭ سەركەردىسى ياقۇپبەگ قەشقەرلىك خوجىلار پۈشتىدىن بولمىش بوزرۇكخان تۆرىنى ئېلىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ 1865- يىلى 1- ئايدىكى ئىش. ياقۇپبەگنى ئاساس قىلغان قوقەندلىك ئاتالمىش «ئەندىجانلىق»لار بوزرۇكخان تۆرىنىڭ نوپۇزى بىلەن قىرغىزلارنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىكىگە ئالغان.

1 - ياقۇپبەگنىڭ يەركەنگە كېلىشى:

ياقۇپبەگ بىلەن كۇچالىقلارنىڭ تۇنجى ھەربىي ئۇچرىشىشىنى كۇچالىقلارنىڭ يەركەنگە يۈرۈش قىلىشىدا بولغان ئىش، كۇچالىقلارنىڭ يەركەنگە يۈرۈش قىلىشى ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىيال ناھايىتى كەمچىل، يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى تولۇق يۇرۇتۇش قىيىنراق. كۇچالىقلار كېچىككەندىمۇ 1865- يىلىنىڭ بېشىدا يەركەنگە يېتىپ كەلگەن.[22] بۇ قوشۇنغا شەيخ نەزىردىن خوجا باشچىلىقىدىكى 4000 لەشكەر، ئۈچتۇرپاندىن بۇرھاندىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى

(22) كىم خودۇڭنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئاساسلىق تارىخى ماتېرىيال بولمىش سايرامىنىڭ بۇ بايانىدا بۇرھاندىن خوجا بىلەن ئوغۇللىرىنىڭ پائالىيىتى مەركەزلىك بايان قىلىشقىلا بېرىلىپ كېتىپ، باشقا جايلارغا ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

1500 لەشكەر ۋە ئاقسۇلۇق 1500 لەشكەرنى قوشقاندا جەمئىي 7000 كىشى بولغان. سايرامى، كۇچالىقلارنىڭ يەركەنگە كەلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالى ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلىگەن: «يەركەننىڭ بىر تەرىپىدە ئابدۇرەھمان ھەزرەت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۇنگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتاتتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خوجاملار بىلەن ئابدۇرەھمان ھەززەت ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل بولدى. ئەسلىدىمۇ تۇنگانلار بىلەن بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ، بەزىدە ئىتتىپاق بولالماي تۇرىۋاتقاندى. شۇ ئەسنادا يەركەن بەگلىرىدىن نىيازبەگ دېگەن كىشى بىر نەچچە كاتتا بەگلەر نامىدىن قەشقەردىكى ياقۇپ قۇشبېگى تەكلىپ قىلىپ نامە يېزىپ ئەۋەتتى.[23]

يەركەندە 1864- يىلى 7- ئاينىڭ 26- كۈنى قوزغىلاڭ پارتلاپ، تۇنگانلار قوللايدىغان كابوللۇق غۇلام ھۈسەيىن، ئارقىسىدىن ئىنىسى ئابدۇرەھمان ھەززەتنى رەھبەرلىك ئورنىغا چىقاردى. بىراق ئۇلار ئەمەلىي ھوقۇقنى قولغا ئالالمىدى. كۇچالىقلار يەركەنگە كەلگەندە، ئىككى تەرەپنىڭ تىركىشىشى كۈچىيىپ قالغانىدى. شۇڭا نىياز بەگ قاتارلىق ياقۇپبەگنى ئارىغا قىستۇرۇش ئۈچۈن تەكلىپ قىلغانىدى.

نىيازبەگنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، 2- ئاينىڭ ئاخىرى، 3- ئاينىڭ باشلىرىدا ياقۇپبەگ يەركەنگە كەلگەن. 4000دەك لەشكىرى بارمىش، دېيىلگەن ياقۇپبەگ ئاتلىق لەشكەرلەرنى ئاساس قىلغان قوشۇننى باشلاپ، جۈمە كۈنى يەركەننىڭ كونا شەھرىگە كىرگەن، كۇچالىقلار بىلەن تۇنگانلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن بىر كۈندە جەڭ قىلغان. جەڭدە ياقۇپبەگ غەلىبە قىلاي دەپ قالغاندا، كۇچالىقلار شەھىرىنىڭ دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، ياقۇپبەگنىڭ چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن. ياقۇپبەگ 3000 لەشكىرى ۋە مىڭغەن ئېتىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئالتۇن دەرۋازا ئارقىلىپ قېچىپ قۇتۇلغان.[24] ياقۇپبەگنى يەڭگەن كۇچالىقلار تۇنگانلار بىلەن بىرلىكتە يېڭى شەھەرگە قاپسىلىپ قالغان مانجۇرلارنى قورشاپ يوقاتقان. يەركەننى قولغا ئالغاندىن كېيىنكى ئەھۋالنى سايرامى مۇنداق خاتىرىلىگەن:

---

(23) «تارىخىي ئەمنىيە»، 65- بەتتىكى «ئۆزلەت» (چېكىنىش) سۆزى گۇننار ياررىڭ ساقلىغان «تارىخى ھەمىدى»دە «ئىززەت» يېزىلىپ قالغان.

(24) «ئالتۇن دەرۋازا» يەركەن كونا شەھەردە خوجىلار دەۋرىدىن باشلاپلا بار بولغان غەربىي دەرۋازا بولۇپ، يېڭى شەھەرنىڭ يولىمۇ مۇشۇ دەرۋازىغا تۇتاشقان. بۇ چاغدا قوقەندتىن ياقۇپبەگ بىلەن بىللە كېلىۋاتقان خوتەندىكى ھېبىيبۇللانىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇدۇر قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ. ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي مەبلىغىنى بۇلاپ خوتەنگە قېچىپ كەتكەن.

«شەھەر پەتھى بولدى. ئامباردىكى ئاشلىق ۋە ئوق-دورىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قۇلاقلار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا-دۇمباق. سۇناي-كانايلارنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەككە يەتتى. ئەمما، يەنىلا تۇنگانلار بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇرەھمان ھەززەت، يەركەندىكى باشقا ھەزرەت ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىدىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەركەن ھاكىمىيتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن، ئۆز ئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي ئىتتىپاقلىشالمىدى. خوجاملار يەركەننى ئىدارە قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى»[٢٥].

ئورتاق دۈشمىنى بولغان مانجۇرلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، يەركەندىكى ھەر قايسى تەسىرى كۈچلەر قايتىدىن ئىركىشىش ھالىتىگە كىرىپ قالغان. بۇنىڭ ئىچىدە كۇچالىقلارنىڭ تەسىر كۈچى مۇستەھكەملىنىپ كاپالەتكە ئىگە بولالمىغاچقا، ئاقىۋەتتە كۇچاغا چېكىنگەن.

2 - **خان ئېرىقتىكى ئۇرۇش:**

1865- يىلى باھاردا ئاقسۇنىڭ ھاكىمى جامالىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى كۇچالىقلار قايتا يەركەنگە قاراپ ئاتلانغان. بۇ چاغدا، يەركەنگە كەلگەن كۇچا قوشۇنى تەييارلىقى تولۇق بولۇپ، كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپاندىن جەمئى 26000 كىشىلىك زور قوشۇن ئىكەن. بۇ قوشۇننىڭ يەركەنگە يېقىنلاشقان چاغدىكى ئەھۋالى ھەققىدە سايرامى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «يەركەننىڭ ۋالىي ئالىلىرى، ھەززەت ۋە تۇنگانلارنىڭ ئىماملىرى، ئۆلىما ۋە پازىللىرى، چوڭ-كىچىك پۇقرالىرى سوۋغا-سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۈزلىرىنى خوجاملارنىڭ غالىب ئۈزەڭگىلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتىرىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىكنى شەپى كەلتۈرۈپ، خوجام پادىشاھلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن. دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ خىجالەتلىك تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىدىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمىنىغا غەرق بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجاملار پادىشاھلارچە ئىنئام، سېخىيلارچە مەرھەمەتلىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىنىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، دىلكەشلىك بىلەن خۇشال-خۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغدۇغا، ھەشەمەت بىلەن يەركەن شەھرىگە كىرىپ

(25) «تارىخي ئەمنىيە»، 67- بەت.

پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى»[26]. يەركەنلىكلەر 1- قېتىم يۈرۈش قىلىپ كەلگەن كۇچالىقلار بىلەن ئۇرۇشقان پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، تەييارلىق بىلەن كەلگەن كۇچالىقلارنى ئىززەت- ئىكرام بىلەن كۈتىۋالغان. يەركەندىكىلەر بىلەن كۇچالىقلار قوشۇلۇپ جەمئى 72000 كىشىلىك چوڭ قوشۇن بولغان، سايرامىنىڭ «خوجاملار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەر قانداق دەۋردە بۇنداق قۇدرەتلىك لەشكەرنى يىغىپ يولغا چىقالمىغان، ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردىمۇ بۇنداق زور قوشۇننى كۆرمىدىم» دېگەن خاتىرىسىدىن ئەينى چاغدىكى قوشۇننىڭ ھەقىقەتەن زورلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

ھىجرىيە 1282 - يىلى جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ 2 - كۈنى (1865 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى) زور قوشۇنغا ئىگە بولغان كۇچالىقلار قەشقەرگە قاراپ ئاتلانغان.[27] كۇچالىقلارغا قارشى ياقۇپبەگ تەرەپتە ئەنجانلىق، بەدەخشانلىق ۋە قىرغىزلاردىن 2000 كىشى تەييارلانغانىدى.

جەڭدىن ئىلگىرى كۇچالىقلار ياقۇپبەگكە مۇنداق نامە ئەۋەتكەن:

«كۇچا خوجىسى راشىدىن خوجىنىڭ ۋەزىرلىرى جامالىدىن خوجا، ھامىدىن خوجا، خاتىب خوجىلىرىدىن ئەنجاندىن كەلگەن بوزرۇكخان، ياقۇپبەگ قوشبېگىگە تۆۋەندىكىلەرنى ئۇقتۇرىمىز. بىز ئەدەدى بى ھىساب لەشكەر بىلەن تاشكەنتتىكى ئۇرۇسلار بىلەن غازاتقا ماڭدۇق. شۇڭا يولنى بىكار قىلىپ بېرىڭلار، ئات ئايىغىدا قالماڭلار. ئىلاجى بولسا بۇزرۇكخان بىلەن قۇشبىگى ئۆز يۇرتىغا كەتسۇن»[28].

بۇ ۋاقىتتا روسىيە قوشۇنلىرى قوقەند خانلىقىنى ئىستېلا قىلىش ئۇرۇش قىلىۋاتقانىدى. 5- ئايدا قوقەند خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئالىمقۇل روس قوشۇنلىرى

(26) «تارىخىي ئەمنىيە»، 70- بەت.

(27) گۇننار ياررىڭ ساقلىغان «تارىخى ھەمدى»دە سايرامىنىڭ بۇ خاتىرىسى يوق بولۇپ، پىللىوت ساقلىغان «تارىخى ئەمنىيە»دە ھىجرىيەنىڭ 1282- يىلى جەمادىيەل ئاخىرىنىڭ 28- كۈنى (10-11-1865). ئەنۋەر بايتۇر نەشرى قىلدۇرغان «تارىخى ھەمدە»دە ھىجرىينىڭ 1283- يىلى جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ 2- كۈنى (12-9-1866) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. مەن مۇشۇنى ئالدىم.

(28) گۇننار ياررىڭ ساقلىغان «تارىخىي ئەمنىيە»دە بۇ مەزمۇن «تارىخى ھەمدى» بىلەن ئاساسەن ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى بولمىش 2- داستان بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ 2- بېتىدە «ھىجرىيىنىڭ 1331- يىلى رابىيەلئەۋەلىدە (1913- 2- 3- ئاي) مۇھەممەد ياقۇپبەگ غازىنىڭ خېتى ئۇرۇش ئىقلىمىدىن ئەكەلگەن. تالىپئاخۇن موللا نېمەت ئاخۇن ئوغلى بارات ئېيىدا تاماملىنىدى. بۇ كىتاب 8- ئايدا تاماملاندى» دېگىنىگە قارىغاندا پانتىسوفنىڭ نەشىر قىلدۇرغان قولىيازمىسى بولسا كېرەك. يەنە كېلىپ بۇ تارىخىي ماتېرىيالنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن يىغى ئەمەس، خان ئېرىقتىكى ئۇرۇشنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ۋاقىتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلىشى يىغىدىن كىتابقا قوشۇپ قويۇلغان سايرامىنىڭ باشقا ئەسەرلەردە ئۇچرىمايدىغان ئاخباراتلار بار.

بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن كاپىرلار رۇسلارنىڭ كۈچلۈكلىكى ئېنىق بولسىمۇ كۇچالىقلار ياقۇپبەگكە قەشقەرنى بىكارلاپ بېرىش تەلىپىنى ئوتتۇرغا قويغانىدى.

ئىككى تەرەپ قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبتىكى خانئېرىقتا توتۇشقان، ئۇرۇش 9 سائەتچە داۋام قىلىپ، ئاقۋەت سان جەھەتتىن كۆپ ئاز بولغان ياقۇپبەگ غەلىبە قىلغان. كۇچالىقلار يېڭىلىپ يەركەنگە كەلگەندە، يەركەنلىكلەر شەھەر دارۋازىسىنى تاقىۋالغان، ئاخىرى كۇچالىقلار ئاقسۇغا چېكىنگەن.[29]

كۇچالىقلارنىڭ يېڭىلىشى ۋە ياقۇپبەگنىڭ غەلىبىسى ھەققىدە كىم خودۇڭ ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئىككى تەرەپنىڭ تەركىبىدىكى ئوخشىماسلىقلار چوڭ سەۋەپ بولغان. كۇچالىقلار دىنىي داھىيلارنى باش قىلغان ئەبجەش قوشۇن بولسا، ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى قوقەند خانلىقىدىكى كەسپىي ھەربىيلەرنى قوماندان قىلغان ھەم تاغ- قىرلاردىكى جەڭلەردە چېنىققان قەۋملەرنى سېپىگە قوشۇۋالغان بولغاچقا ئاقىۋەتتە ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە قەشقەر تەرەپ غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەن.

3 ـ ئەندىجانلىقلارغا قارشى «غازات»:

خانئېرىقتىكى ئۇرۇشتىن قارىغاندا، سايرامىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆپىنچە غالىپ كەلگەن ياقۇپبەگنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ ئۇرۇش ئەھۋالىنى خاتىرلىگەن. بۇ ئۇرۇشتىكى ھەقىقىي ئەھۋاللارنى ئىگىلىمەك تەس. بولۇپمۇ كۇچالىقلار ياقۇپبەگنىڭ ئەندىجانلىقلىرىنى قانداق دەپ مەۋجۇت قىلىپ ئىگىلەش؟ ھەربىي يۈرۈش قىلىش دېگەن مەسىلىلەر ھەققىدە بىۋاستە جاۋابلىق ئاخباراتقا ئېرىشمەك ئوڭاي ئەمەس. ۋاستىلىق بولسىمۇ، كۇچالىقلارنىڭ ھەركىتىنى سايرامى مۇنداقچە خاتىرلەپ قويغان: «ئۆزلۈم ئاتلىنىپ بېرىپ يەركەن ۋە قەشقەرنى پەتھى قىلىپ، ياقۇپ قۇشبېگى دېگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ. بېشىغا ئىنسان بالىسى كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئەتىۋارىنى قويماي، ئىتنىڭ تومشۇقىدا ھەمشە پىيادە ئېلىپ يۈرمىسەم نىزامىدىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي» دەپ ئاچچىق، يامان سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى، ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئورگانلىرى ۋە خۇشامەتچىلەر «ۋاي شۇنداق بولماي، يۈرتىدىن قېچىپ كەلگەن يالغاچ بۇلاكچىنىڭ نېمە ئەتىۋارى بولسۇن، دەپ ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت

(29) «تارىخىي ئەمنىيە»، 69- 75- بەتلەرگىچە. بۇ ئۇرۇش ھەققىدە كىم خودۇڭنىڭ ماقالىسىگە قاراڭ.

قىلىپ ئاشۇرۇۋەتتى»[30]. سايرامىنىڭ بۇ تەسۋىرى مازاق تەلەپپۇزىدا بولۇپ، كۇچالىقلار ياقۇپبەگنى ئەندىجانلىق دەپ دۈشمەن تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىۋالغىلى بولىدۇ. يەنە يەركەندە «ئەندىجانلىق دۈشمەن بىلىپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىمىز دېگەن داۋراڭ پەيدا بولغان. ئابدۇللا پانسات كۇچالىقلار يەركەنگە كەلگەن چاغدىكى ۋەزىيەتنى مۇنداق خەۋەر قىلىدۇ: «خان ئېرىقتىن خەۋەر كەلدى. كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان. مارالبېشىدىكى لەشكەرلەر جەم بولۇپ يەركەنگە يۈرۈش قىپتۇ. تارغارچىغا كېلىپ بوپتۇ. تۇنگانلارنىڭ كاتتىلىرى يىغىلىپ، مەسلەھەتلىشىپ، قەشقەردىكى ئىككى شەھەرنى تارتىۋېلىپ، ئەندىجانلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ، ئەندىجانغا يۈرۈش قىلىمىز دەپ قارار قىپتۇ»[31]. بۇنداق دۈشمەنلەرنىڭ ئىگىلىگەن ئاخباراتىنىڭمۇ تارىخىي ماتېرىيال قىلىنىش ئىشىنىش قىممىتىنى يۇقىرى دەپ ئويلايمەن. ئەندىجانلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ قەدەممۇ- قەدەم ئەندىجانغىچە بېسىپ بارىمىز، دېگەن بۇنداق داۋراڭ ئەينى چاغدا يەركەن ئەتراپىدىمۇ ئېقىپ يۈرگەن. شۇڭا قەشقەردىكى ئەندىجانلىقلار ئارىسىدىنمۇ بۇ خەۋەر ئاشكارلانغان. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان، بۇ چاغدا قەشقەردىكى بىر نەچچە مەشھۇر بەگلەرنىڭ يەركەنگە كېلىشى دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. مۇغاللىلىق مۇقەررەببەگ، قىزىلبويىلىق سىدىقبەگ (قىرغىز سىدىق بەگ ئەمەس) ۋە ئوغلى ئىسلامبەگ، ھەم يەركەندە ھەپسىدە تۇرۇۋاتقان قىزىلبوينىڭ ھاكىمى پەرقبەگ [32] قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جامالىدىن خوجىنىڭ ئۆمرالىرىدىن ئىكەن. قەشقەردىن كەلگەن بەگلەر يېڭى شەھەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن ياقۇپبەگنى يوقىتىش پىلانىمۇ مەغلۇب بولۇپ يەركەنگە قېچىپ كەلگەن. كۇچالىقلارنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان قەشقەرلىكلەر ئۆزىنىڭ تەسىرىنى قايتا تىكلەش ئويىدا بولغان دەپ كىشىنى تەسەۋۋۇر قىلدۇرىدۇ ھەم يۇقىرىقى داۋراڭنىڭ نېمىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئويلاندۇرىدۇ.

«ئۆز يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن كەلكۈندى ئەندىجانلىقلارنى ئۆلتۈرۈش، قەشقەرنى

(30) «تارىخىي ئەمنىيە»، 69-بەت.

(31) ئابدۇللا پانساتنىڭ «تارىخى سىغەرى» دېگەن ئەسىرى 41- ۋاراق. بۇ تارىخى ماتېرىيال ياقۇپبەگنىڭ گۇماشتىسى قولىدا پارسچە يېزىلغان ئەسەر. مەن بۇ ئەسەردىكى مەزمۇنلارنى ھامادا ماسامى ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدىكى تەرجىمىسىدىن نەقىل ئالدىم.

(32) پەرقبەگ توختى خان سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى قەشقەردىكى قۇتلۇقبەگ ھاكىم بىلەن جىدەللىشىپ قىلىپ يەركەندە ئون يىل قارا ئۆي (تۈرمە)دە ياتقان. يەركەندە تۇنگانلار قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، قارا ئۆيدىن قېچىپ چىقىپ، سىدىقبەگنىڭ قەشقەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاتنىشىپ، قۇتلۇقبەگ بىلەن قايتا تۇتۇشقان. قۇتلۇقبەگ «پەرقبەگنى ئۆلتۈرسەڭ شەھەرنى بېرىمىز» دېگەندە قىرغىزلار پەرقبەگنى تۇتۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئاخىرى يەركەنگە يولغا سېلىۋەتكەن. تالىپ ئاخۇننىڭ بۇ بايانى ۋەلىخاننىڭ دەۋرىدە قوقەندگە قېچىپ بېرىپ ياقۇپبەگ بىلەن قەشقەرگە كەلگەن ئەزىزبەگ جاللاد، پەرقبەگ بىلەن يەركەندە تۈرمىدە ياتقانلىقى بىلەن ماس كەلمەيدۇ.

ياقۇپبەگدىن تارتىۋېلىش، ئاخىرى ئەندىجانغا يۈرۈش قىلىش دېگەن داۋراڭنىڭ مەزمۇنى تۇنۇشتۇرۇپ ئۆتكەن راشىدىن خوجىنىڭ «يارلىقى»نىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكىگە ئوخشاش، ھەقىقەت ئەندىجانلىق ۋە ياقۇپبەگنى دۈشمەن بىلگەن نۇقتىلاردا كاپىرلار بىلەن «زالىملار»غا زەربە بېرىشنى ئوبيېكت قىلغان «يارلىق»نىڭ قىزىق يېرىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. يەنى بېشىدا كاپىرلارغا «غازات» قىلىشنى چاقىرىق قىلغاندا، غازات ئوبيېكتى كاپىرلار بىلەن زالىملاردىن ئەندىجانلىقلارغا ئالماشقان. يەركەن بىلەن كۇچادىكى مۇسۇلمانلارنى سەپەرۋەر قىلىش بۇنداق داۋراڭ قىلىشنىڭ مەقسىدى بولمىسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. خانىيېرىقتا كۇچالىقلارنىڭ مەغلۇب بولۇش سەۋەبى ئاساسلىقى كۇچالىقلار قوشۇنىنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ لېكىن، قوشۇن مۇنتىزىم تەربىيەلىنىشى يوق دېيەرلىك، ئىنتىزامسىزلىقىدىن بولغان. ئەندىجانلىقلارغا قاراتقان غازات ھەر خىل مىللەتكە تەۋە مۇسۇلمانلارنى چەكلەشتە ئاكتىپ ئامىل بولۇشتەك فۇنكسىيەلىك رولىنى ئوينىيالمىغان.

خۇلاسە

كۇچالىقلارنىڭ سىرتقا قاراتقان ھەربىي يۈرۈشى 1864- يىلى 6- ئايدا پارتلىغان كۇچا قوزغىلىڭىدىن كېيىن، قالايمىقان ۋەزىيەتنى تەرتىپكە سېلىش زۆرۈرىيتى بىلەن راشىدىن خوجىنىڭ ئۈمۈدى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئېنىق ھەرىكەت، بۇ ھەربىي يۈرۈش كاپىرلار ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنكار قىلىش، كاپىرلار بىلەن زالىملارنى يوقىتىشتەك دىنىي پەرز بىلەن غازات ئۈچۈن تەشۋىق قىلىپ، كۇچانىڭ غەربىدىكى يەركەن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنى قوشىۋېلىپ، يەنە تېخى يىراقتىكى پەرغانىدىكى شەھەرلەردىمۇ تەسىرىنى يۈرگۈزۈشتەك كونكرېت مەقسەت ئۈچۈن «يارلىق» چىقارغان. راشىدىن خوجىنىڭ يارلىقى بىلەن كوچالىق خوجىلار باشچىلىقىدىكى لەشكەرلەر غازات قىلىپ، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپانغىچە ھۇجۇم قىلىپ بارغان. بۇ جايلاردا كاپىرلار بىلەن «زالىم» دەپ قارالغان بەگلەرنى يوقاتقان. ھەرقايسى جايلاردىكى ئاھالىلەر «ئازات قىلغۇچى» بولمىش كوچا خوجىلىرىنى قارشى ئالغان.

كۇچا خوجىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىدىن تولۇق پايدىلانغان. جايلاردىكى باشقا مىللەتلەرگە تەۋە مۇسۇلمانلار بىلەن ماھىيەتلىك پەرقلەردىكى «قارشىلىشىش» ئاتالغۇسىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكەن. كۇچا قوزغىلىڭىدا مۇرەسسەچىلىك رولىنى ئوينىغان كۇچا خوجىلىرىنىڭ نوپۇزى، باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا

مەقبۇل كۆرۈلمىگەن. قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە «ئازات قىلغۇچى» بولۇپ «غازات» نىڭ ماھىيىتىنى ئۆز ئەمەلىيىتىدە ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇرغان، كۇچا خوجىلىرى 1864 - يىلى قىشتىن باشلاپ بارغانلار يېرىدە مۇسۇلمانلارغا يېتەكچىلىك ئورنىنى تىكلەپ، ئۇلاردىكى ماھىيەتلىك پەرققە ئىگە مۇسۇلمانلار ئالدىدا «غازات»نىڭ ئۆزگەرگەن ماھىيىتىنى يۈرگۈزمەسلىككە ئامالسىز قالغان. قەشقەردىكى قىرغىز سىدىقبەگكە قارىتا ئېيتقاندىمۇ، ناھايىتى چوڭقۇر ئەنئەنىۋى قارشىلىشىش مۇناسىۋىتىدىن، كاپىرلار كونتروللىقىدىكى زالىملار بىلەن ئورتاق كۈرەش قىلىش غەرىزى بولسىمۇ ئاقىۋەت مەغلۇپ بولغان. خوتەندىكى ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجىغا قارىتا ئېيتقاندا، تۇڭگانلار بىلەن ھەمدەملىك مۇناسىۋىتى بار، مانجۇرلار دەۋرىدە بەگ بولغانلار سەردار بولغان كۇچا قوشۇنىنىڭ «پەرقلىق ماھىيىتى»دىن سەسكەنگەن خوتەنلىكلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ قايتقان. ياقۇپبەگ باشچىلىقىدىكى ئەندىجانلىقلارغا قارىتا ئېيتقاندا، ئەندىجانلىقلارنى ياغى بىلىپ، قەشقەرنى تارتىۋېلىشنى تەشۋىق قىلىپ مۇسۇلمان كۈچلەرنى توپلاپ، خان ئېرىقتىكى ئۇرۇشتىن ئۈمىد كۈتكەن بولسىمۇ، ئاقىۋەتتە قاتتىق يېڭىلىنىپ نادامەت چەككەن.

خان ئېرىقتىكى ئۇرۇشتىن باشقا يەنە راشىدىن خوجا كۇچانىڭ شەرقىدىكى ھەربىي يۈرۈش قىلىۋاتقان لەشكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەلگەن، بۇ كۇچالىقلارنىڭ شەرق-غەربكە ھەربىي يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىنى ئاياقلاشتۇرۇشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى سەھنىسى ۋە دەۋرى، ياقۇپبەگنىڭ دەۋرىگە يۈزلەنگەن ■

(بۇ ماقالىدە پايدىلانغان تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە پايدىلىنىشتا گۇننار ياررىڭ ئەپەندى، ياپونىيەنىڭ پارىژدىكى باش ئەلچىخانىسىدا ئىشلەيدىغان توسى سىزىكو خانىم، شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسى، هامادا ماسامى ئەپەندى، شىنمىن ياسوشى ئەپەندى ياردىمىنى ئىلتىپات قىلدى. بۇ يەردە چوڭقۇر تەشەككۈرۈمنى بىلدۈرىمەن).

ياپونچە «ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى ئاسىيا تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىلدىكى 11 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.